

מילות יחס שקיומן תלוי בפרשנות: ספקות בזיהוין במקרא על רקע דר-משמעות מורפולוגית

מילות היחס ב, כ, ל, מ עומדות בתחילת תיבה ויוצרות עם השם הצמוד אליהן צירוף יחס. אולם ברור שעצם עמידתה של אחת מהאותיות ב, כ, ל, מ בתחילת תיבה אין בו כדי להעיד על מעמד התיבה כצירוף יחס, שכן אפשר שהאות הפותחת את התיבה איננה מורפמה לעצמה אלא חלק ממורפמה שמנית.¹ בדרך כלל מלמד ההקשר, איזו משתי האפשרויות רלוונטית בכל דוגמה ודוגמה. כך למשל התיבה בָּכַר בפסוק "בני ראובן בָּכַר ישראל" (שמ' ו 14) היא מורפמה שמנית, אך לו באה בהקשר מעין "בָּכַר חטים" (הצירוף "כר חטים" [ללא ביי"ת היחס!]) בא במל"א ה 25), היה ההקשר מעמידה כצירוף יחס.

פעמים שההקשר פתוח לשתי האפשרויות, או שהוא סובל יותר מאפשרות אחת. מקרים כאלה משמשים מוקד לוויכוח בין מדקדקים או בין פרשנים. ויכוח כזה התעורר סביב הדוגמה שלהלן.

1. לא־נָאָה לַכֶּסֶל תַּעֲנוּג, אִף כִּי־לַעֲבַד מְשַׁל בְּשָׂרִים (משלי יט 10).

המסורה הקטנה בכתר ארם צובה העירה על התיבה בְּשָׂרִים "ב' בתר[ין] לשנ[ין]". הערה זו באה לציין כי התיבה נקריית במקרא פעמיים ובהוראות שונות. היקרותה השנייה היא בפסוק "חיי בְּשָׂרִים לב מרפא ורקב עצמות קנאה" (משלי יד 30), ואף לפסוק זה באה הערת מסורה דומה. סביר הוא כי המסורה הבחינה בין "אף כי לעבד משל ב(+)שרים", שבו בשרים הוא צירוף יחס, ובין "חיי בשרים", שבו בשרים הוא ריבוי של בְּשָׂר. הבחנה זו תואמת את פשטי הכתובים. הצירוף "חיי בשרים" אינו מאפשר את תפיסת בשרים כצירוף יחס, ואילו הצירוף "מְשַׁל בְּשָׂרִים" מתפרש יפה בראיית הבי"ת של בשרים כמילת יחס מוצרכת לפועל משל, ובהעמדת "שָׂרִים" כמשלים המוצרך של הפועל. ואמנם כך הבין את הפסוק בעל התרגום הארמי:

לָא יֵאָי לַסִּכְלָא פִּינוּקָא, אִוּף לָא לַעֲבָדָא לַמְשַׁלְטָא בְּרַבְרַבִּי.

1. על התופעה הנדונה כאן ראה נ"ה טורסיני, "בעקבות הלשון והספר, יא: שורש או משרת בתיבה", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 123-136, 185-206; כה (תשכ"א), עמ' 1-16. טורסיני לא נזקק כלל לחמש הדוגמות הראשונות שנידונו כאן; בדוגמה השישית – שהוזכרה בדיונו – נוספו היבטים חדשים.

ובדומה לכך פירשו רש"י וראב"ע:

"אף כי לעבד" – קל וחומר הוא שאין נאה שעבד ימשול בנדיבים (רש"י).
 "אף כי לעבד משול בשרים" ונכבדים לא נאה (ראב"ע).

כנגד פשט זה הביא מנחם בן סרוק את פסוקנו באות ביי"ת שבמחברתו, בערך "בשר" ב"מחלקה" אחת עם "תזבח ואכלת בשר" (דברים יב 15), "ואכלתם בשר בניכם" (ויקרא כו 29), ועוד.² את הקביעה הזאת של מנחם דוחה דונש בן לברט בטענה: "ו'משול בשרים' הוא ממחברת שיי"ן[!]³. הוא שולל כמה טענות שיכול היה מנחם לטעון לחיזוק קביעתו, אף שמנחם לא תמך אותה בהנמקה כלשהי. כך למשל: "ואם תאמר כי 'משול בשרים' הוא כמו 'ויברך כל בשר שם קדשו לעולם ועד' (תהלים קמה 21), באמרו כי 'בשר' ו'בשרים' שם נופל [=חל] על כל הברואים, אשיבך: אם כן, נאווה לעבד למלוך על רוב הברואים ולא פֶלֶן".⁴

תלמידי מנחם התייצבו להגן על קביעותיו והשיבו על השגותיו של דונש, בין היתר גם באשר ל"משול בשרים". הם דחו את הטענה שהפירוש בשרים = ברואים מחייב להבין את "משול בשרים" כ"משול בכל הברואים", שהרי התיבה כל אינה בצירוף "משול בשרים", ואם באים להשוות צירוף זה ל"ויברך כל בשר", "דין הוא שנוסיף 'כל' ב'בשרים', לאמר 'כל הברואים' כמו 'כל בשר'".⁵

בהמשך נזקקו המשיבים על דונש לטענה אפשרית על היעדר הביי"ת המוצרכת לפועל משל בהעמדת "משול בשרים" = משול [ב]ברואים: "ואם תאמר כי הממשלה לא תפול [=השימוש בשורש מש"ל לא יבוא] כי אם על מלה אשר תחילתה ביי"ת [היינו שביי"ת היחס מקדימה אותה], כמו אם משל תמשול בנו' (בראשית לז 8), 'לא אמשול אני בכם' (שופטים ח 23), 'ומשלת בגוים רבים' (דברים טו 6), והיה ראוי לכתוב 'משול בבשרים' בביי"ת נוספת, אשיבך: דע כי גם בלי ביי"ת הממשלה נופלת, וכה יתכן כמו 'שֶׁלַח מֶלֶךְ וַיִּתְּרָהוּ, מוֹשֶׁל עַמִּים וַיִּפְתַּחְהוּ' (תהלים קה 20), 'מושל בגבורתו עולם' (שם סו 7)".⁶ הדוגמות "מושל עמים" ו"מושל... עולם" מלמדות שמשלימו המוצרך של הפועל משל עשוי לבוא ללא הצרכה של ביי"ת, ואין אפוא צורך להידחק ולתלות את היעדרה של הביי"ת

2. ר' מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1854 (להלן: "מחברת מנחם"), עמ' 49, וכן במהדורת סאנז-בדילוס: A. Sáenz-Badillos (ed.), *Menahem. Ben Saruq Mahberet*, Granada 1986, p. 92. ראוי לציון העובדה המתמיהה, שמנחם ראה לנכון לכלול בערך "בשר" דווקא את פסוקנו ולא את הפסוק שבו הצירוף "חיי בשרים".
3. דונש בן לברט, ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, מהדורת פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1855, עמ' 10.
4. שם.
5. תשובות תלמידי מנחם בן יעקב אבן סרוק, מהדורת שטרן, וינה 1870, עמ' 68–70.
6. שם.

המוצרכת מן הצירוף "מָשַׁל [ב]בשרים" בהפלוגרפיה או הפלולוגיה, תוצרת המפגש שבין בי"ת היחס ובין הבי"ת הפותחת את התיבה בשרים. נעייך בתיבה מקראית נוספת שאף בה נחלקו פרשנים ומדקדקים אם יש לראותה כצירוף יחס או כמורפמה אחת הפותחת במ"ם:

2. כִּי־יָהִי בך איש אשר לא־יִהְיֶה טהור מְקַרְה־לִּילָה (דברים כג 11).

התיבה מְקַרְה היא יחידאית. כנגדה עומדת התיבה מְקַרְה, המזדמנת במקרא פעמים מספר. ייחודה של מְקַרְה איננו בניקוד הברתה האחרונה בצירי ולא בסגול, שכן את הצירי ניתן לתלות בעמדת הנסמך של מְקַרְה בצירוף הסמיכות "מְקַרְה לילה", כשם שמצינו בצד מְקַרְה את צורת הנסמך מְקַרְה, המזדמנת פעם אחת בצירוף הסמיכות הברור "כְּמְקַרְה הכסיל" (קהלת ב 15).⁷ נמצא אפוא שהקו"ף הדגושה בתיבה מְקַרְה היא המייחדת תיבה זו מן התיבה מְקַרְה. טיבו של דגש זה שנוי במחלוקת, שתוצאות לה לתפיסת מבנה התיבה. אולם קודם שנתפנה למחלוקת זו, יש ליתן את הדעת לעובדה שמְקַרְה איננו מקרה יחיד שבו דגושה הקו"ף של שורש קר"י, שכן בצד שם העצם מְקַרְה מצינו את הפועל יִקְרַף בפסוק "אִם־יִקְרַף עֹץ" (שמ"א כח 10). על אף הדמיון שבין שתי הצורות הציע רד"ק לפועל יִקְרַף הסבר נפרד, שמלכתחילה אי־אפשר להחילו גם על שם העצם מְקַרְה:

והנפעל [של קר"י] – ... "אִם־יִקְרַף עֹץ". משפטו: יִקְרַךְ בקמץ, כלומר: יִקְרָה לך.⁸

7. עם זאת יצוין, כי אפשר שבצד צורת הנסמך מְקַרְה משמשת גם מְקַרְה לנסמך ולא רק לנפרד. שימוש כזה עולה לכאורה משתי ההיקריות הראשונות של מְקַרְה בפסוק "כי מְקַרְה בני האדם ומְקַרְה הבהמה ומְקַרְה אחד להם" (קהלת ג 19). על פניו נראה תחביר המשפט כאילו הוא מעמיד את "מקרה בני האדם ומקרה הבהמה" כסינטגמה נושאית המאחה שני צירופי סמיכות. אולם העמדה זו מזמינה את סיום המשפט "מקרה אחד הם" תחת "ומקרה אחד להם" שלפנינו. צירופן של שתי הזריות – הזרות שבניקוד והזרות שבתחביר – מעמיד בסימן שאלה את הקביעה שיש לראות ב"מקרה בני האדם ומקרה הבהמה" שני צירופי סמיכות. בשל כך, ככל הנראה, הציע רד"ק לראות את שלוש ההיקריות של מקרה בפסוק הנזכר כצורות נפרד ולא כצורות נסמך: "כי מְקַרְה בני האדם ומְקַרְה הבהמה ומְקַרְה אחד להם" שלשתם בסגול והם מוכרת [=צורת נפרד]. ופירושו: כי בני האדם [הם] מקרה בעולם, וכן הבהמה [אף היא מקרה בעולם], ומקרה אחד להם במיתתם" (ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ביזנטל ולברכט, ברלין 1847 [ד"צ ירושלים תשכ"ז], עמ' תרע, ובדומה גם בספר מכלול, מהדורת ריטנברג, ליק תרכ"ב [ד"צ ירושלים תשכ"ו], עמ' קעג). לשיטתו הפסוק השלם הוא משפט מחובר המכיל שלוש איברים במבנה תחבירי זה:

כי	מְקַרְה	בני האדם	ומְקַרְה	הבהמה	ומְקַרְה אחד	להם
נושא	נושא	נושא	נושא	נושא	נושא	נושא
	איבר א		איבר ב		איבר ג	

8. רד"ק, השרשים (בהערה הקודמת), עמ' תרע.

את תליית הדגש שביקְרָף בבניין נפעל, הכרוכה ב"תיקון" הניקוד ליקְרָף, דחה במפורש ר' יהודה חיוג':

ונאמר כי "אם-יקְרָף עָוֹן... לשון נפעל, ועל כן נדגש הקו"ף, ולא כן הדבר, למען כי אין הקו"ף בקמץ כמו חבריו!⁹

משנדחה ייחסו של הפועל יקְרָף לבניין נפעל ניתן להסמיק לו את שם העצם מְקָרָה ולהציע הסבר משותף לדגשות הקו"ף שבשתי הצורות, שאין מאחוריו שיקולים מורפולוגיים אלא פונטיים (דגש "לתפארת" או "לצחצוח"). כזה הוא הסברם של חיוג', של אבן ג'נאח, והסברו השני של רד"ק.

ר' יהודה חיוג', שם (בהמשך): "אך יתכן להיות [יקְרָף] פועל עתיד מן הקל, כמו יבְנֶה מן בנה... אבל נדגשה הקו"ף שלא כדת, לבאר את מוצאה מן החך, כמנהגם לדגש אותיות שלא במקום דגש כי אם לבאר מוצאם, כמו קו"ף 'מְקָרָה-לילה' ו'מְקָדֵש ה'" (שמות טו 17).

ר' יונה אבן ג'נאח: "ויש שידג(י)שו... לצחצח האות ההיא הדגושה [=לכטא אותה באופן ברור], כאשר יראו שתתערב [=שתוחלף אצל השומע] באות אחרת, [ש]היא קרובה אליה במוצאה, כדגשותם... קו"ף 'אם-יקְרָף עָוֹן'."¹⁰ רד"ק (אחרי דבריו שהובאו לעיל): "ויתכן היותו [של הפועל יקְרָף] מן הקל, והדגש לתפארת, כדגש 'מְקָדֵש ה'".

יצוין כי בפירושו לכתוב על אתר הובא רק ההסבר הזה, ולא הוצעה כלל ראיית יקְרָף כ"לשון נפעל".

רד"ק לשמ"א כח 10: "אם-יקְרָף עָוֹן – דגש הקו"ף לתפארת הקריאה".

ההצבעה על קיומה של זיקה בין שם העצם מְקָרָה ובין הפועל יקְרָף וההצעה לראות את הדגש שבשתי הצורות כסימן "לתפארת הקריאה" או "לצחצוח האות" מוליכות אל התפיסה שיש לראות בצורה מְקָרָה מורפמה אחת. אולם יושם אל לב שזיקה כזאת עולה בבירור רק מדברי חיוג'. אבן ג'נאח ורד"ק מתמקדים בפועל יקְרָף מבלי לכרוך אתו את הצורה מְקָרָה. תיבה זו אין הכרח לראותה כמורפמה אחת, היינו כשם עצם, אלא אפשר לראות בה שתי מורפמות שהן צירוף יחס. כך הבדיל רד"ק בין מְקָרָה (מורפמה אחת, שם עצם) ובין מְקָרָה [לילה] (צירוף יחס: מן] + קרה):

ומשקל אחר מְקָרָה-לילה, כי הקו"ף דגושה והמ"ם לשימוש.¹¹

9. ר' יהודה חיוג', שלושה ספרי דקדוק, מהדורת נוט, לונדון וברלין תר"ל (ד"צ ירושלים תשכ"ח), עמ' 93.

10. ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי וטנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' רנה-רנו.

11. רד"ק, השרשים (לעיל הערה 7), עמ' תרע.

ואף חיוג', שכאמור ראה דין אחד לִיקְרָךְ ולמְקָרָה, לא שלל את האפשרות להבין את מְקָרָה כצירוף יחס, והעלה אפשרות זו כפירוש שני:

ויש עוד לומר בדגש מְקָרָה-לילה כי הוא "מן קרה" כמו "מְדָאגה מְדָבֵר" (יהושע כב 24).¹²

אף ראב"ע ור' חזקיה בן מנוח (=חזקוני) בפירושיהם לדברים כג 11 ראו במְקָרָה צירוף יחס:

ראב"ע: "מְקָרָה – המ"ם משרת [=מן], ומשקלו מְשָדָה אחוזתו" (ויקרא כז 16).

חזקוני, שם: "מְקָרָה-לילה – המ"ם משמוש, כמו מ"ם של מְשָדָה אחוזתו".

ההשוואה ל"מְשָדָה אחוזתו" מלמדת על התפיסה שְקָרָה היא צורת נסמך של צורת נפרד מקראית משוחזרת *קְרָה, שכנגדה משמשת בלשון חכמים קְרִי או קְרִי ("הרואה קרי ביום השלישי" [זבים א, ב]). יצוין כי תפיסת מְקָרָה-לילה] כצירוף יחס פטורה מהתמודדות עם קשיים תחביריים, ולפיה מתפרש הפסוק בפשטות כך: "כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור מ[=בשל(מ"ם הסיבה)] קְרָה (=קרי) לילה"; ואילו תפיסת מְקָרָה-לילה] כשם עצם – היינו מְקָרָה-לילה = מְקָרָה-לילה (ללא דגש) – מבודדת את צירוף הסמיכות "מקרה לילה" מבחינה תחבירית ומפרשת אותו כפסוקית חד-איברית במעמד של הסגר או של תמורה: "כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור, [היינו/אשר] מקרה לילה [ארע לו], ויצא אל מחוץ למחנה". חזוק לפרשנות זו מספקת מגילת המקדש (מה 7), שמצינו בה "ואיש כי יהיה לו מקרה לילה...";¹³ וכבר הצביע קימרן על זיקתה של שורה זו לחוק שבדברים כג 11.¹⁴ דומה כי גם פרשנות פנים-מקראית מצדדת דווקא בתפיסה האחרונה, שאינה מבחינה בין מקרה דגוש למקרה בלתי דגוש, היינו רואה במקרה שם עצם ולא צירוף יחס. פרשנות כזאת עולה מסיפור היפקדותו של דוד משולחן שאול ביום [ראש] החודש: "וישב המלך על-מושבו... ויפקד מקום דוד. ולא-דבר שאול מאומה ביום ההוא, כי אמר: מְקָרָה הוּא, בלתי טהור הוא, כִּי-לא טהור" (שמ"א כ 25–26). אין ספק כי ברקען של המילים "מקרה הוא, בלתי טהור הוא, כִּי-לא טהור" בהקשר של נפקדותו של אדם מחברת אחרים עומד הפסוק "כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור, מקרה לילה [הוא], ויצא אל מחוץ למחנה". מעמדו של המשפט השמני "מקרה הוא" בתחילת המשפט שבסיפור שאול ודוד אינו מאפשר את תפיסת מקרה כצירוף יחס, אפילו הייתה הקר"ף דגושה. רק תפיסת הצירוף מקרה לילה כפסוקית

12. חיוג', שלושה ספרי דקדוק (לעיל הערה 9), עמ' 93.

13. י' ידן, מגילת המקדש, א-ג, ירושלים תשל"ז.

14. א' קימרן, "מילון המקרא בראי המגילות", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 299–300.

חד-איברית אפשרה למספר להציב כנגדו את המשפט השמני מקרה הוא. תפיסת המספר של ספר שמואל אינה מחייבת אותנו בהבנת הצירוף "מקרה לילה", ודינה כדין כל אחת מן התפיסות החלוקות ביניהן שהועלו בפרשנות. ועדיין אנו עומדים ללא הכרעה בסוגיית הדר-משמעות של "מקרה לילה".

שתי הדוגמות שהוצגו כאן משכו את תשומת לבם של הפרשנים והמדקדים, כפי שניתן לראות מההתייחסות הרבה והמפורטת שהקדישו לשני המבנים החלופיים המפרנסים כל אחת מהן. היקף התייחסות זה תלוי אולי בעובדה ששני המבנים החלופיים שניתן להציע לכל דוגמה תוצאות להם גם באשר למשמעים הרחוקים זה מזה המתחייבים מכל מבנה.

מסתבר שמבנים חלופיים כאלה בדוגמות שבהן שני המבנים מכוונים למשמע זהה או קרוב לא נידונו כלל או כמעט שלא נידונו בפרשנות ובכתבי המדקדים. כך למשל בדוגמה הזאת:

3. הן עַד לאֹמִים נתַּתִּיו נְגִיד וּמִצְוֵה לְאֹמִים (ישעיהו נה 4).

התיבה לְאֹמִים (ו)מִים מזדמנת במקרא מחוץ לפסוקנו למעלה מעשרים פעמים בהקשרים המעמידים אותה בבירור כצורת הריבוי של לְאֹמִים (ו)ם, הנקרית במקרא ארבע פעמים בצורתה הגרודה ועוד פעם אחת בתוספת כינוי חבור.¹⁵ ההקשר המזיק באופן בולט את לְאֹמִים לְאֹם בא בפסוק "שני גוים בבטנך ושני לְאֹמִים ממעיך יפרדו; וְלֹאֵם מְלֹאֵם יאמץ" (בראשית כה 23). אולם בצד התיבה לְאֹמִים (ו)מִים מתקיימת בעברית המקראית צורה יחידאית אֹמִים – "שבחוהו כל-הָאֹמִים" (תהלים קיז 1) – שמקבילתה מזדמנת כמה פעמים בארמית המקראית בסטטוס הידוע אֹמִיָּא. אֹמִים וְאֹמִיָּא הן צורות רבים של צורת יחיד משוחזרת *אֹם. דמיון המשמע שבין *אֹם, אֹמִים ובין לְאֹם, לְאֹמִים (ו)מִים ושיתוף העיצורים אל"ף ומ"ם בשתי המילים גרמו לטשטוש ההבדלים שביניהן. כך למשל נמנע מנחם מלהביא באות למ"ד שבמחברתו את לְאֹם-לְאֹמִים (ו)מִים, והביא באות אל"ף בערך "אם" את אֹמִים ליד אֹמֹת וְאֹמָה, בתוספת הערה: "לְאֹמִים וְאֹמִים וְגוֹיִם קְרוּבֵי עֲנִיִּין הַמָּה".¹⁶ לעומתו ייחד רד"ק מקום ל*אֹם-אֹמִים באות אל"ף בערך "אם"¹⁷ ולְאֹם-לְאֹמִים (ו)מִים באות למ"ד בערך "לְאֹם".¹⁸ ואכן דין הוא שיופרדו שני שמות העצם אֹמִים וְלְאֹמִים (ו)מִים זה מזה על אף דמיון המשמע שביניהם. אולם ההפרדה בין שני השמות "קְרוּבֵי עֲנִיִּין" אין בה כדי למנוע דר-משמעות מבנית העשויה לעלות בהקשרים מסוימים מן התיבה לְאֹמִים (ו)מִים, שכן זו עשויה להתפרש גם כצירוף יחס לְ + אֹמִים.

15. "הקשיבו אלי עַמִּי / וְלְאֹמִי אלי האזינו" (ישעיהו נא 4).

16. מחברת מנחם (לעיל הערה 2), עמ' 26.

17. רד"ק, השרשים (לעיל הערה 7), עמ' לח.

18. שם, עמ' שנ.

הקשר כזה מצוי בהיקרות הכפולה של לָא(ו)מִים בישעיהו נה 4. את הצירופים עַד לְאֹמִים וּמְצִיָּה לְאֹמִים ניתן לפרנס כשתי סמיכויות. הצירוף הראשון מאפשר זאת, והצירוף השני – על פי ניקודה של התיבה מְצִיָּה (בצירי ולא בסגול) – מחייב זאת וגורס את החלוקה "נגיד ומצנה לאמִים", השונה ממה שלפנינו. מאידך גיסא, על פי טעמי המקרא – "נגיד ומצנה לאמִים" – אין כאן סמיכות, והגרסה ההולמת את הטעמים, כפי שהראה יוחנן ברויאר, היא מְצִיָּה, בסגול ולא בצירי.¹⁹ בעלי הטעמים הבינו ככל הנראה את לאמִים בהיקרותה השנייה שבפסוק כצירוף יחס – לְ + אֹמִים – בין שהלמ"ד מוצרכת למצוה כדוגמת "את כל אשר צוה להם לעשות" (ירמיהו לב 23) בין שהיא מוצרכת לפועל נתתיו, הנמשך מן הצלע הראשונה אל השנייה, היינו "נגיד ומצוה [נתתיו] לאמִים". התיבה לאומים בהיקרותה הראשונה שבפסוק פתוחה לשתי האפשרויות. ראב"ע בפירושו על אתר גרס: "למ"ד 'לאומים' – שורש"; היינו "עד לאומים" הוא צירוף של סמיכות ומשמש משלים מושאי ל"נתתיו", כדוגמת "כי אב-המון גוים נתתיך" (בראשית יז 5). אולם אין כל מניעה לראות את התיבה עַד כצורת נפרד, כשלצדה צירוף יחס לְ + אֹמִים, ולהעמיד את שיעור הפסוק כך: "הן עד נתתיו לאמִים" כדוגמת "צפה נתתיך לבית ישראל" (יחזקאל ג 17).

למכלול האפשרויות הפרשניות של פסוקנו ניתן ביטוי תמציתי בפירושו של שד"ל לישעיהו²⁰ על אתר: "לאומים' הראשון נראה משרש לאם, ו'עד' סמוך למלת 'לאומים', והשני משרש אמם, נגיד ומצוה נתתיו לעמים; ומלת 'ומצוה' בלתי סמוכה, וראויה לסגול. וגם יתכן שיהיו שניהם משרש לאם או שניהם משרש אמם". את שתיקת הפרשנות והימנעותה מלהתייחס לסוגיות הלשוניות שבפסוקנו, סוגיות המזמינות בירור, יש לתלות במשמעות הזהה של שני שמות העצם, אֹמִים וּלְאֹ(ו)מִים, העומדים במוקדו של בירור כזה.

אף על פי שברגיל ההקשר שולט בפרשנות ומכתיב את צעדיה, יש שהוא נשלט על ידה. הווי אומר: הפרשנות – ולעניין זה פרשנות הדרש – עשויה להתעלם מההקשר הטבעי שתיבה מסוימת נתונה בו אפילו כשהוא חד-משמעי, ולשתול את התיבה ב"הקשר" מלאכותי שישמש קרקע לצמיחתה של דרשה. כך הוא למשל בדוגמה שלהלן:

4. חכלילי עינים מיין ולְבָן־שָׁנִים מחלב (בראשית מט 12).

בפסוק זה מעמיד ההקשר את התיבה לְבָן כצורת הנסמך של שם התואר לְבָן (שהוא צבעו של החלב), היינו כמורפמה אחת, ולא כצירוף יחס "ל + בן". ובכל זאת, מה

19. על דיסהרמוניה בין הניקוד ובין הטעמים ראה י' ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות (בעריכת מ' בראשר ואחרים), ירושלים תשנ"ב, עמ' 191–242.

20. שמואל דוד לוצאטו, ספר ישעיה, פדובה 1855.

שאינן הפשט העולה מן ההקשר סובל, סובל הדרש. וכך מצינו בין סדרת דרשות על הפסוק את הדרשה:

ושמא תאמר, לנערים יפה [היין] ולזקנים אינו יפה; תלמוד לומר "ולבן שנים מחלב". אל תקרי לָבָן שְׁנַיִם אלא לָבָן שְׁנַיִם [=זקן] (כתובות קיא ע"ב).
משעיקמה הדרשה את שְׁנַיִם לְשָׁנַיִם הפך ההקשר המצומצם את התיבה לָבָן לצירוף יחס "ל+בן-", כפי שהיא משמשת למשל בפסוק "אך הִיָּה־לִי לָבָן־חֵיל" (שמ"א יח 17).²¹
המרה כיוצא בזאת של מורפמה שמנית בשתי מורפמות שהן צירוף יחס מצויה גם בדרשות לפסוקים נוספים. למשל:

5. והפקדתי עליהם בְּהֶלְהָ את השחפת ואת הקדחת מכלות עינים ומדיבת נפש (ויקרא כו 16).

לפי פשט הכתוב בְּהֶלְהָ, שחפת וקדחת הן שלושה משלימים מוצרכים של הפועל והפקדתי. אולם לשון הכתוב מבדילה בין "בְּהֶלְהָ", שאינה מיוחדת ואין לפניה את, ובין "את השחפת ואת הקדחת". הבדל זה ניתן אמנם ליישוב בהצגת "את השחפת ואת הקדחת" כתמורה של "בְּהֶלְהָ". בכל זאת העדיף אונקלוס להציג את שלושת המושאים במעמד תחבירי שווה, כאילו לא הופיעה את בכתוב לפני השחפת ולפני הקדחת:

ואסער עליכון ביהולתא שחפתא וקדחתא.²²

פתרון אחר לאי־השוויון הנזכר הציע ראב"ע, בפרשו את מילת היחס את לא בהוראתה האקוזטיבית אלא בהוראתה הדטיבית:

"בהלה את השחפת ואת הקדחת" – חליים ידועים; וטעם "את" – עם.

שיעור הכתוב לפי ראב"ע הוא אפוא: "והפקדתי עליכם בהלה את (=עם) השחפת ואת (=עם) הקדחת". אף שפשט הכתוב מאפשר יותר מהצגה אחת של שיעור הכתוב, מכל מקום אין הוא מאפשר את הצגתה של בְּהֶלְהָ אלא כמורפמה אחת. אולם דרכים החסומות בפני הפשט אינן חסומות בפני הדרש. התערעות העיצורים הגרוניים בלשון חז"ל והחירות שנטלו לעצמם חכמים בדרשותיהם, שלא לכבול את עצמם למסורת ההגייה של התנועות, אפשרה לפתור את אי־השוויון הלשוני שבין

21. המסורה, המתייחסת לתיבה השלמה (במקרה שלפנינו וּלְבָן), מציינת את ההיקרות האחרת של תיבה זו, "וּלְבָן־אדם צדקתך" (איוב לה 8), ושתי ההיקרויות האלה מכניסות את התיבה לקטגוריה של "ב' בתרין לשנין". כיוון שמעמדה של הלמ"ד בתיבה לָבָן איננו תלוי בצמידותה לוי"ו החיבור, עדיפה בעינינו ההנגדה שבין לָבָן שְׁנַיִם ובין לָבָן־חֵיל.

22. כך במהדורת שפרבר, המביא אמנם באפרט גם גרסאות המכילות ית כנגד את שבמקור העברי.

"בהלה" לבין "את השחפת ואת הקדחת" בהפקעתה של בהלה מסדרת המשלימים המוצרכים של הפועל והפקדתי, היינו ממעמדה המושאי, והעמדתה כמשלים בלתי מוצרך, היינו כתיאור המובע בצירוף יחס. כך הוא בדרשה שלהלן:

רבי אלעזר ברבי יהודה אומר: בעון חלה אין ברכה במכונס, ומארה משתלחת בשערים... שנאמר: "אף אני אעשה זאת לכם והפקדתי עליהם בְּהִלָּה את השחפת ואת הקדחת". אל תקרי בְּהִלָּה אלא בְּחִלָּה (שבת לב ע"ב).

דרשה זו אנסה את בְּהִלָּה לשמש בפסוק כצירוף יחס מדומה - ב+חלה - שבו משמשת הבי"ת כמילת יחס מדומה המציינת סיבה, כך: "ופקדתי עליכם ב(=בגלל) חלה [שלא נוהרתם בה] את השחפת ואת הקדחת".

6. והיה טעמו כטעם לְשֹׁד השמן (במדבר יא 8).²³

רש"י פירש את לְשֹׁד על פי הפשט כמורפמה אחת, אך הזכיר גם את דרשת חז"ל המושתתת על תפיסת התיבה כצירוף יחס ל+שד, תפיסה שהוא מסתייג ממנה:

לשד השמן - לחלוץ של שמן, כך פירשו דונש, ודומה לו "נהפך לְשֹׁדִי בחרבני קיץ" (תהלים לב 4), והלמ"ד יסוד: נהפך לחלוץי בחרבוני קיץ. ורבותינו פירשוהו לשון שְׂדִים, אך אין ענין שדים אצל שָׁמֶן. ואי אפשר לומר "לשד השָׁמֶן" [הוא] לשון "וישמן ישורון" (דברים לב 15) [היינו שְׁמֶן הוראתו שָׁמֶן], שאם כן היה המ"ם [שבתיבה שָׁמֶן] נקוד קמץ קטן [=צירי], וטעמו למטה תחת המ"ם. עכשיו שהמ"ם נקוד פתח קטן [=סגול] והטעם תחת השי"ן, לשון שָׁמֶן הוא, והשי"ן הנקודה בקמץ גדול [=צירי] ואינה נקודה בפתח קטן [=סגול] - מפני שהוא סוף פסוק.

בחלק הראשון של דבריו מציע רש"י את הפירוש הנראה לו לתיבה לְשֹׁד, ולפיו "הלמ"ד - יסוד", היינו שורש התיבה הוא לש"ד, והוראתה לְחָלוּץ. בפירוש זה הוא נשען על דונש בן לברט, שהשיב על מה שכתב מנחם בן סרוק במחברתו. רש"י, המסתמך בפירושו הרבה על מחברת מנחם, תמה בשתיקה על פתרונו של מנחם לתיבה לְשֹׁדִי (תהלים לב 4), שהובאה באות שי"ן שבמחברת, בערך "שד", ב"מחלקה" אחת עם "ואת(י) שְׂדוּד מה תעשי" (ירמיהו ד 30) ועם "מפני רשעים זו שְׂדוּנִי" (תהלים יז 9).²⁴ יצוין כי אין לדעת אם מה שהניח מנחם לגבי הלמ"ד של "נהפך) לשדי", היינו שהיא מורפמה לעצמה, הניח גם לגבי הלמ"ד של "לְשֹׁד (השמן)". סביר שכן הוא, שכן מנחם לא העמיד ערך "לשד" באות למ"ד של

23. דיון בדוגמה זו ראה אצל טור-סיני (לעיל הערה 1), כד, עמ' 134-135.

24. מחברת מנחם, עמ' 171.

מחברתו. מכל מקום תמוה הוא סיווגה הסמנטי של לְשָׁדִי במחלקה אחת עם שְׂדוּד וְשְׂדוּנֵי דוּקָא, ולא באחת מארבע המחלקות הסמנטיות האחרות שמנחם הציע באותו ערך. מעניין שב"מחלקה" השנייה של הערך "שד" הביא מנחם פסוקים כמו "על שְׂדִים ספדים" (ישעיהו לב 12) ו"בין שדי ילין" (שה"ש א 13), והעיר על כל הלשונות שבמחלקה זו "לשון דדים הם"²⁵. והנה, אף על פי שמנחם סיווג את לְשָׁדִי במחלקה הראשונה של "שד", ולא בשנייה, דונש בהשגותיו על מנחם יוצא לא רק נגד התפיסה המורפולוגית הרואה ב"לשדי" שתי מורפמות – ולדידו של דונש דין אחד ל"לשדי" ול"לשד" – אלא אף נגד תוצאתה הסמנטית הסבירה, היינו סיווגה עם שְׂדִים, כאילו כך הציגה מנחם. ואלה דבריו:

"לשדי" – והבאת בחלק אחד "נהפך לשדי" (תהלים לב 4) עם "ואת[י] שדוד מה תעשי" (ירמיהו ד 30), והוא [=לשדי] [צריך היה לבוא] במחברת למ"ד. והדומה לו "והיה טעמו כטעם לשד השמן" (במדבר יא 8), כטעם לַח השמן. והלמ"ד בשניהם [=ב"לשדי" וב"לשד"] מן השרש, ופתרון "לשד השמן" – לַח. ובאומרינו כי הלמ"ד בו יסוד, נסמך אליו "שמן" כדת הלשון יהודית ומשפטה. והאומר כי הלמ"ד מוסיף הוא על "שד", לא יתכן פתרונה, מפני אשר ידמה "לשד" אלי "שְׂדִים סופדים" (ישעיהו לב 12), וידמה "שְׂמָן" אלי "כי בְּהֵמָה שְׂמָן חלקו" (חבקוק א 16), ובין שְׂמָן וְשָׂמָן מובדל גדול בנקודה: "לשד השְׂמָן" ממעל – המ"ם בו פתוח [=בפתח, היינו בסגול] בשלש נקודות תחתיו; וטעם "שְׂמָן חלקו" – מתחת. ומשקל שְׂמָן וְשָׂמָן – אָבָן וְאָבָן... ורבים כמו אלה בטעם אתנחתא וסוף פסוק.²⁶

טענתו העיקרית של דונש נגד מנחם, הרואה בלְשָׁד שתי מורפמות, היא שלפי שיטה זו מעמיד הכתוב צירוף תמוה של סמיכות שְׂד הַשְּׂמָן, שבהיותו מוקשה מתבקשת המרתו – באמצעות שינויים בניקוד – בצירוף שאין בין מרכיביו זיקה של סמיכות, היינו שְׂד הַשְּׂמָן. בשל עצם הצורך בתיקון כזה – ואפשר שבשל היותו של התיקון "צולע", בהעמידו גרעין ולוואי שאין ביניהם התאם ביידוע – העדיף ראב"ע לראות את לְשָׁד כמורפמה אחת:

לשד – יש אומרים כי הלמ"ד נוסף... והיה ראוי להיות השְׂמָן מלרע, בעבור שהוא תואר השם. והנכון בעיני שהלמ"ד לְשָׁד – שורש!... ויהיה השְׂמָן מלעיל כמשעו [היינו השְׂמָן בהפסק = השְׂמָן בהקשר].

התפיסה המורפולוגית של לְשָׁד כצירוף יחס שבו משמש שם העצם שְׂד כשהוא בצורת הנסמך שְׂד מחייבת התייחסות לא רק לקשיים שבצירוף הסמיכות שְׂד הַשְּׂמָן,

25. שם.

26. תשובות דונש (לעיל הערה 3), עמ' 14.

אלא גם למשמעה של למ"ד היחס בשרשרת הסמיכות "טעם לשד השמן".
התייחסות כזאת הובלעה בין הטענות של תלמידי מנחם נגד השגותיו של דונש על
רבים:

והנה אומר²⁷ כי הלמ"ד [של לשד] מוסיף... ויהי פתרונו "והיה טעמו כטעם
אשר לשד השמן"²⁸.

על פי פתרונם של תלמידי מנחם הלמ"ד שבתובה לשד היא lamed auctoris, היינו
למ"ד המפרקת סמיכות, כדוגמת "בן לישי" (שמ"א טז 18), "הצפים לשאול" (שם
יד 16) ועוד. יצוין כי מנחם ותלמידיו צעדו בפתרון זה של הלמ"ד בעקבות דרשות
חז"ל על טעם המן, שהיה לפי עדות הכתוב "כטעם לשד השמן". הדרשות שלהלן
מושתתות על הבנת "כטעם לשד" בהוראה: "כטעם אשר לשד".

דבר אחר: "והיה טעמו כטעם לשד השמן" – מה הדד הזה עיקר תינוק
והכל טפילה לו, כך המן עיקר לישראל והכל טפילה לו. דבר אחר: מה הדד
הזה, אפילו תינוק יונק ממנו כל היום כולו אינו מזיקו, כך המן, אפילו ישראל
אוכלים ממנו כל היום כולו אינו מזיקו. דבר אחר: מה הדד הזה שהוא מין
אחד ומשתנה למינים הרבה, כך היה המן משתנה להם לישראל לכל דבר
שהם רוצים.²⁹

ובדומה:

"והיה טעמו כטעם לשד השמן" – אמר ר' אבהו: מה השד הזה תינוק טועם
בה כמה טעמים, אף המן כל זמן שישראל אוכלין אותו מוצאין בו כמה
טעמים. איכא דאמרי לשד ממש: מה שד זה מתהפך לכמה גוונים, אף המן
מתהפך לכמה טעמים (יומא עה ע"א).

החכמים שהגו דרשות אלה ודאי לא נתכוונו להציע פשט חלופי לכתוב כנגד הפשט
התופס את לשד כמורפמה אחת, פשט שלבטח הכירוהו. ראיה לדבר היא התעלמותם
המוחלטת של בעלי הדרשות מן הסומך של לשד – הַשְּׁמָן. התעלמות זו עוררה
עליהם את קבילתו של רש"י, המצויה בפירושו לפסוק בצמוד להזכרה התמציתית
של הדרשות: "ורבותינו פירושוהו לשון שְׁדִים, אך אין ענין שדים אצל שְׁמָן!" דרשות
חז"ל שהפכו את המורפמה האחת לשד לשתיים, ל+שד, לא באו לעולם אלא
כהיענות ל"הזמנה" מצד התיבה לשד, האוצרת בתוכה פוטנציאל של דר-משמעות
מורפולוגית. התמזל מזלן של דרשות אלו והן שימשו בסיס לתפיסתם של מנחם
ותלמידיו את התיבה לשד, וכך נסללה דרכן ממדור הדרש למדור הפשט. דומה שאין

27. תלמידי מנחם משתמשים בגוף ראשון, כביכול מנחם עצמו הוא המשיב.

28. תשובות תלמידי מנחם (לעיל הערה 5), עמ' 85.

29. ספרי על במדבר וספרי זוטא, מהדרות הורוביץ, לייפציג תרע"ג, פסקה פט.

זה מקרה שרש"י – שהכיר היטב את הפולמוס שבין אסכולת מנחם ובין דונש – הגדיר את דרשות חז"ל שהובאו לעיל כפירוש, "ורבותינו פירשוהו לשון שדים", ולא נקט את הלשון שהוא רגיל בה, "ורבותינו דרשו". רש"י, המזדהה עם פירושו של דונש ל"לשד", אינו מפנה את ביקורתו כלפי מנחם אלא כלפי חז"ל, שסללו בדרשותיהם את הדרך לפירושו של מנחם. עוד יצוין שרש"י לא יכול היה להפנות את ביקורתו כלפי מנחם במישרין, שכן מנחם לא סיווג אמנם את לשד באות למ"ד אלא באות שי"ן, בערך "שד", אך לא ב"מחלקה" אחת עם שְׁדִים, כפי שהוזכר לעיל, ולכן אין להלין על מנחם ש"אין ענין שדים אצל שְׁמֶן". רש"י נזהר אפוא במה שלא נזהר דונש. כאמור, מנחם סיווג את לשד ב"מחלקה" אחת עם שְׁדִיד וְשְׁדִינִי מבלי להבהיר ולנמק סיווג זה. כיוון שהסיווג ב"מחלקות" שבמחברת מנחם הוא משני לסיווג בערכים, התמקד דונש בסיווג הראשי של לשד בערך "שד" שבמחברת, וגלגל לפתחו של מנחם את הקובלנה שהיה ראוי לגלגלה לפתחם של חז"ל: "והאומר כי הלמ"ד מוסיף הוא על שד, לא יתכן פתרונה, מפני אשר ידמה לְשֵׁד אל שדים סופדים". לשון הכתוב "כטעם לשד השמן" נתקיים בה מה שדרשו עליה, ומצאו בה מדקדקים ומפרשים כמה טעמים. ולא זו אף זו, מה שנאמר בה בטעם הדרש נתהפך לטעם של פשט, שהרי "הכול תלוי במזל", אפילו דרשות חז"ל.